

ages. There have been determined the categories of the orphan and indigent children who received aid.

**Key words:** care, charity, orphan children, orphanages, Chernihiv Province.

[надійшло до редакції: 27.09.2012 р.]

УДК 94 (477.54):725.6+726.54:281.93“18/19”

Роман КРАВЧЕНКО  
(Харків)

## Тюремні церкви Харкова

Сучасний етап розвитку взаємовідносин державних органів системи виконання покарань і православної церкви характеризується низкою особливостей. Після радянських років забуття й переслідувань православна церква знову набула значного авторитету і впливу в суспільстві. Яскраво виражена потреба моральної підтримки засуджених і необхідність пошуку виправних факторів у діяльності пенітенціарних установ, підштовхнули процес зближення.

Ключовою причиною тісного співробітництва православної церкви та каральних установ є християнська доктрина, яка вимагає надавати допомогу й підтримку навіть особам, які вчинили злочин. Історичний досвід співробітництва, особливо у XVIII – на початку XX ст., є досить важливим, тому його вивчення має сприяти покращенню процесу взаємного співробітництва.

У XIX ст. дослідники звертали увагу на благодійну діяльність Церкви, спрямовану на ув'язнених. Є. Максимов склав опис діяльності благодійних установ, що діяли у тюремній галузі [1]. У дослідженні В. Нікітіна детально вивчено історію становлення й розвитку Товариства опіки в'язницями [2]. Значна кількість матеріалів щодо діяльності церков при пенітенціарних установах дореволюційної Росії розглянуто на сторінках часопису “Тюремный вестник”, що виходив протягом 1879–1917 років [3]. Сучасні російські дослідники також звернули увагу на різноманітні аспекти діяльності тюремних церков [4].

У сучасній українській історіографії проблему стосунків Церкви та державних пенітенціарних інституцій розглянуто в дисертаціях С. Поляруш, В. Россіхіна, регіональні аспекти проблеми досліджував Л. Мачулін [5].

Однак незважаючи на наявність певної кількості праць присвячених процесу взаємодії православної церкви та виправних установ Російської імперії протягом XIX – на початку XX ст., регіональний аспект даної проблематики все ж є вивченим недостатньо.

Наприкінці XVIII ст. під час здійснення адміністративно-територіальної реформи в Росії була сформована централізована система органів державного управління. В 1781 р. у Харкові були створені робочий і упокорювальний будинки – установи для відбуття покарання, в основу діяльності яких був покладений принцип обмеження особистої волі злочинця.

Окрім того, при органах місцевого управління, провінційних і повітових канцеляріях існували невеликі місця ув'язнення – “тюремные избы”, – що використовувалися для попереднього утримання злочинців. Довгий час (майже до середини XIX ст.), єдиними мурованими в'язницями на території Слобідсько-Української (з 1835 р. –

Харківської) губернії залишалися Ізюмський і Харківський тюремний замки. Звичайно, найважливіше місце у системі тюремних закладів губернії займав останній, збудований протягом 1820–1822 рр.

Під час будівництва Харківського тюремного замку 6 вересня 1820 р. з ініціативи єпископа Харківського й Охтирського Павла після молебну в Дмитрівській церкві відбувся хресний хід, було освячено місце новобудови та закладено основи майбутнього тюремного храму “Во именованіе поклоненія честным веригам Святого Славного Апостола Петра” [6].

Новозбудований тюремний замок був досить великим, але спеціальної церковної будівлі при ньому не існувало. Поруч із основним корпусом знаходилася двоповерхова будівля тюремної контори, де на нижньому поверсі в одній із кімнат була влаштована церква. 7 липня 1823 р. тим-таки єпископом була освячена церква при тюремному замку [7].

Значимо, що досить довгий час діяльність церкви в тюремних установах носила характер приватної ініціативи. На початку XIX ст. цей процес набув значної підтримки з боку держави, що виявилось у створенні низки законодавчих актів, що регулювали обставини створення церков при в'язницях і права й обов'язки церковнослужителів. Процес удосконалення законодавчого регулювання розпочався на регіональному рівні. При створенні спеціалізованої інструкції смотрителю Харківського тюремного замку (до речі, однієї з перших на території українських губерній) були чітко встановлені права й обов'язки тюремного священика.

18. Для богомолия в Церкви тюремного замка при начале службы приводить в оную из казарм содержащихся, но для присмотрения должен быть от караульного офицера учрежден караул, и сам смотритель должен там находится наблюдая дабы между ними не произошло какой либо непристойности и неистовства. Служение должно совершатся как утреннее так и вечернее, но не в ночное время, дабы через то не терять порядка.

19. Когда кто из содержащихся сделается болен, то такового тотчас переслать из номера в учрежденную при замке больницу для надлежащего пользования, по требованию больного присылать к нему духовника, в случае же смерти кого-либо из содержащихся доносить о том полицмейстеру, предавая тело погребению [8].

Таким чином, були чітко встановлені обставини проведення богослужіння, інших релігійних дій і визначені заходи щодо збереження дисципліни в замку.

У травні 1831 р. була прийнята загальнодержавна інструкція чинам тюремного відомства, що містила розділ “Про церкву”. Інструкція детально регламентувала правовий статус тюремних священиків, умови проведення богослужіння, вимагаючи, “чтобы во время церковной службы не было со стороны арестантов никаких непристойностей” [9].

В інструкції смотрителя губерньського тюремного замку 1837 року була продовжена регламентація діяльності тюремних церков. Особлива увага зверталася на дії священнослужителя, спрямовані на підготовку в'язня до сповіді та причащення. Крім того, священик обирав серед в'язнів учасників церковного хору, наглядав за тюремною школою, завідував бібліотекою та видавав книги арештантам [10].

У 1842 р. чинами загальнодержавного Товариства опіки тюрем були створені правила для священнослужителів тюремних церков, що включали перелік тем для бесід із ув'язненими. Тюремний священик мав вести бесіду просто, остерігатися звинувачень і образ на адресу в'язня, сприяти його моральному виправленню [11].

Однією з найважливіших особливостей функціонування тюремних установ у минулому було збереження тісного зв'язку між утримуваними під вартою та суспільством у цілому. Одним із проявів такого зв'язку була традиція подання милостині арештантам. На певних етапах розвитку пенітенціарних установ пожертвування продуктами харчування чи грошима становили значну частку матеріального забезпечення ув'язнених і значно пом'якшували суворі умови їх утримання.

Глибинна народна ідеологія, що прийняла вигляд християнства й була частково ним змінена, розглядала ув'язненого як злидаря, милосердя до якого було проявом вищого обов'язку служіння Богу. Тому подання милостині, особливо напередодні церковних свят, розглядалося як моральний обов'язок. Серед багатьох документів, що зберігаються в архівах, особливе враження справляє невелика книга, датована 1849 р., під назвою: “О пожертвовании от разных лиц для арестантов Харьковского тюремного замка разной пищи” [12].

У цю книгу протягом року записували подаяння, які мешканці Харкова приносили до тюремного замку. Був встановлений наступний порядок: записувалися день, коли було здійснено подаяння, ім'я та прізвище жертводавця, а також на яку кількість осіб була роздана дана жертва. Крім того, для кожного виду пожертв був встановлений окремий розділ – “серебро”, “булки”, “говядина”, “рыба”.

Цього часу в Харківському тюремному замку утримувалося близько 360 арештантів, серед них – близько 30 хворих і 9 малолітніх. Звичайною була практика, коли пожертвуване м'ясо варили в загальному котлі, а хліб, булки чи інші подаяння, які можна було розділити на порції, видавали кожному арештантові. При цьому хворі та малолітні отримували більше. Пожертвані кошти заносилися до спеціальної книги та витрачалися на закупівлю продовольства. Право контролю за використанням цих коштів мав харківський міський поліцеймейстер.

9 генваря 1849 г. принято от неизвестного 6 пудов 36 фунтов говядины. Сварено в сях на 334 человека по  $\frac{3}{4}$  фунта на каждого. 20 генваря от преосвященного Епископа Филарета 130 больших хлебов. 25 генваря от купца Пономаренко 5 пудов 1 фунт говядины на 341 арестанта [13].

27 февраля принято от неизвестного 30 связок бубликов (выдано на 9 малолетков по фунту на человека), пирожков небольших с кашею 205 штук. 3 марта 1849 г. от купца Смирнова принята бочка квасу (выдано больным), от губернского архитектора Данилова принято 145 пирожков с капустой [14].

Особливо багато пожертвувань робилося до свята Великодня: паски, солонину, яйця, гречану кашу, “три поросенка от советника Жилинского”, “говядину”, “поросят жареных от купца Якимова”, хліб, булки, пиріжки, одяг, взуття, “пиявки для лечения от аптекаря Бурдта”, “от мещанина Бурого рыбы тарани 405 штук” й багато інших пожертв.

Найбільш часто серед жертводавців зустрічається прізвище купця Павлова. Кожен місяць він обов'язково привозив до тюремного замку 5–6 пудів м'яса, 200–300 булок, інші продукти харчування [15].

Інколи у пам'ять про померлих для арештантів влаштовувалися загальні обіди. Так, 19 липня 1849 р. дружина чиновника Тарановського в пам'ять про померлих родичів принесла до тюремного замку “хлеба ржаного 15 пудов, булок 8 пудов, пшена 4 гарнца, круп перловых 1 пуд, зелени для борща, масла постного 11 фунтов, грибов 8 фун-

тов, рыбы тарани 300 штук” [16]. З цих харчів і була влаштована поминальна трапеза.

Улітку частими були пожертви городиною: “2 июля от мещанина Топчия принято 435 свежих огурцов, капусты 135 качанов” [17].

Значно збільшувалася кількість подаянь під час проведення ярмарок. Так, улітку 1849 р. московський купець Чистяков протягом місяця, перебуваючи на ярмарку в Харкові, передав до тюремного замку понад 1000 булок і чимало м'яса – всього на суму понад 100 руб. [18].

Подаяння до тюремного замку приносили купці, деякі міщани, зрідка селяни чи чиновники, досить багато було пожертвувань від осіб духовництва. Нерідко писали й просто, наприклад, “от Гребенщикова”, не вказуючи соціального статусу жертводавця.

У книзі запису вказувалися дні, коли відбувалися подаяння: 1, 14, 20, 21, 27 жовтня, 1, 8, 13, 23 листопада, 8, 11, 13, 16, 19, 23 грудня 1849 р. Але, напевно, не так важлива кількість і частота здійснення пожертвувань, як сам їх факт. Лише протягом 1849 р. у Харківському тюремному замку було отримано подаянь на суму 817 руб. 82 коп.

15 січня 1858 р. президент Товариства опіки в'язницями – міністр внутрішніх справ В. Ланской звернувся до Харківського губернського комітету Товариства з циркуляром: “До сведенья Государя Императора было доведено, что в Митаве учреждена школа, где арестантские дети обучаются чтению и письму, слову Божию и разным рукоделиям – и Его Величеству благоугодно было написать следующую резолюцию “Не мешало бы это завести и у нас”. Согласно вышепрописанной резолюции Его Величества я приглашаю Харьковский Попечительный комитет озаботится устройством подобных школ” [19].

Після отримання циркуляру правління губернського комітету Товариства опіки в'язницями доручило одному з директорів (Цветкову) оглянути Харківський тюремний замок і знайти там кімнату, де можна було б улаштувати заняття для дітей арештантів.

Оглянувши замок, Цветков доповів, що у підвальному поверсі є кімната, де утримувалися арештовані офіцери. 11 березня 1858 р. командиру губернського батальйону було направлено наказ – арештованих офіцерів утримувати в приміщенні головної військової гауптвахти, а кімнату звільнити.

Правління губернського комітету Товариства опіки в'язницями направило листа священнику церкви Харківського тюремного замку Іоанну Базидевичу, де зазначалося, що “учреждая при тюремном замке школу для арестантских детей, поручаем Вам учить их слову Божию и направлять их нравственность к добру” [20]. Загальний нагляд за школою було доручено одному з директорів комітету згаданому вже Цветкову.

Протягом осені та зими 1858–1859 років священник І. Базилевич проводив навчання дітей арештантів. 4 лютого 1859 р. він направив до губернського комітету Товариства листа, де повідомляв про перші результати навчання: “Иван Бондаренко – 16 лет. Обучался два месяца, читает односложные склады по азбуке, занимается очень порядочно. Федор Барейко – 15 лет, изучил все молитвы и читает поверхностно, занимается очень хорошо. Петр Молиганов – 15 лет, изучил молитвы и 10 заповедей, хорош. Трофим Сватенко – 15 лет, изучил молитвы, очень порядочен. Соколов 11 лет, молитвы и заповеди читает по русской печати. Платон Луков, Иван Нестеренко, Сергей Щербаков изучили молитвы и поверхностно читают. Кроме того ученики занимаются церковным пением” [21].

У подальшому кількість дітей, які навчалися, увесь час збільшувалася. В середині 1870-х років у школі Харківського тюремного замку навчалося щорічно близько 80 дітей. Абсолютна більшість із них приходили до школи зовсім неграмотними.

Курс навчання тривав від двох тижнів до трьох місяців – залежно від обставин, які привели підлітка до в'язниці. Чимало дітей перебували у в'язницях при своїх батьках, тому процес їх навчання цілком залежав від долі батьків. Деякі підлітки потрапляли до в'язниці за власні вчинки, тому їх навчання тривало порівняно більший строк.

Поступово, за рахунок коштів комітету Товариства опіки в'язницями для школи були закуплені навчальні посібники. У школі були глобус, географічний атлас, мапи Росії, Сибіру, Палестини, дерев'яні рахівниці, церковні календарі, “История Русского народа в картинках”. Шкільна бібліотека нараховувала понад 500 одиниць книг [22].

Книги для чтения раздаются всем арестантам, умеющим и желающим читать, при этом обращается внимание, чтобы содержание книги, на сколько возможно, соответствовало уровню умственного и нравственного развития читающего и степени его грамотности [23].

Відносно учнів вчителі вів певну статистику. До спеціальної книги, крім імені, причини відправлення до в'язниці, записували дату початку занять й успіхи підлеглого. Після завершення певного строку навчання щодо кожного учня виносилась резолюція. Більшість з них такого змісту: “научился писать буквы русской азбуки”, “порядочно читает и пишет под диктовку”, “хорошо пишет, считает на счетах”, “знает первую часть арифметики” [24].

Тривалий час учителем і бібліотекарем школи при Харківському тюремному замку був Михайло Сокирський, який закінчив курс наук у Харківській духовній семінарії. З 1879 р. учителем був призначений Костянтин Коханов. Цього часу в тюремному замку здійснювалися ремонтні роботи, тому при огляді приміщення новопризначений учитель констатував певні незручності. Школу на той момент відвідували 53 особи, крім того “в школу приходили из пересыльной тюрьмы, частью для слушания уроков, частью для чтения книг” [25]. Слід зауважити, що в пересильному відділенні губернської в'язниці щорічно перебувало понад 1000 осіб, при яких було багато неповнолітніх дітей [26].

Оглянувши шкільну бібліотеку, К. Коханов із деяким подивом констатував: “имеются в наличии прелюбопытнейшие издания” [27]. Дійсно, книг було досить багато, серед них: Біблії російською, французькою, німецькою, хорватською, польською мовами; священні книги вірменською та єврейською мовами, різноманітні релігійні бесіди й описи життя святих, а також “Применение пара, электричества и света”, “Библиотека технического промышленного производства”, “Как обращаться с животными”, “Чем питается человек”, “О земле и небе” Іванова, “Объяснение явлений природы” Ігнатовича, “Русская история” Карамзіна, журнал “Мирской вестник”, твори Гоголя, Жуковського, Пушкіна, Крилова, “Правила для слуг и служанок”, “Русская грамматика” Кірпічнікова, “Арифметика” Смирнова, чимало географічних мап і портретів російських імператорів [28].

На початку 1880-х років діяльність тюремної школи припинилася. Причиною цього стала відсутність учнів. Неподалік Харкова був створений притулок для неповнолітніх злочинців, де вони навчалися грамоті й різноманітним ремеслам. Кількість неповнолітніх у Харківському тюремному замку різко зменшилася, а неповнолітні в пересильній в'язниці, яка була розташована поруч, перебували в її стінах недовго.

У середині XIX ст. у Харкові була створена нова пенітенціарна установа – арештантська рота цивільного відомства. Мережа таких закладів була поширена всією територією Російської імперії. Створення системи арештантських рот було, на нашу думку,

ку, пов'язано зі спробами реорганізувати систему виконання покарань у вигляді позбавлення волі та необхідністю практичного використання фізичних можливостей засуджених на користь суспільства. При цьому саме праця розглядалася як найважливіший чинник виправного впливу.

Арештантська рота підпорядковувалася губернському правлінню та губернському комітету Товариства опіки в'язницями. Також у її діяльності активну участь брали представники громадськості, т.зв. опікуни.

Важливим напрямком діяльності опікуни Харківської арештантської роти були спроби впливу на моральні якості арештантів через читання їм книг духовного змісту. Такі читання проводилися досить часто, особливо під час відвідування ними церкви. Для читання духовних книг запрошували кафедрального протоієрея Кустова.

Опікуни роти були зобов'язані щомісячно проглядати оцінки про поведінку арештантів, які виставляв командир роти у спеціально заведену книгу. Вони оголошували подяки арештантам, що відзначалися гарною поведінкою, чи догани поміченим у лінощах.

Одним із засобів впливу було обрано читання для новоприбулих арештантів законів про покарання та при цьому пояснювалася можливість поступового зменшення покарання за умови гарної поведінки. Ці заходи мали певний вплив. Так, у 1852 р. спільно командир роти, опікуни та ротний священник вперше склали перелік в'язнів, які могли бути переведені до розряду тих, що виправлялися.

У 1849 р. в приміщенні Харківської арештантської роти була влаштована церква на честь Святої мучениці цариці Олександри на кошти почесного громадянина Петра Кузіна. 27 грудня 1851 р. церква була освячена єпископом Харківським і Охтирським Філаретом [29].

У середині XIX ст. була продовжена законодавча діяльність щодо прав і обов'язків чинів тюремного відомства та православної церкви в їх взаємній діяльності. Оскільки на регіональному рівні в'язниці перебували під наглядом представників губернських комітетів Товариства опіки в'язницями – на них і покладався обов'язок опіки храмами, розташованими у в'язницях; для чого були зроблені інструкції членам цих комітетів.

23. Сверх сего на членов этого отделения возлагается надзор за содержанием церкви тюремного замка, кои обяваны заботиться о благолепии Храма Божия, и что бы все относящееся к церкви было в совершенном порядке.

24. Чтобы все приношения к церковнослужению находились при церкви и в случае какого недостатка стараться пополнить через приношения благодетелей.

25. Чтобы церковный староста, коему вверяется все имущество в хранение, записывал в данную ему от комитета книгу по предписанной форме.

26. Чтобы он из поступивших в пользу тюремной церкви денег заготовлял покупкою для исправления Богослужений церковное вино, ладан, свечи, просфоры и расход сей показывал в приходно-расходной книге [30].

Протягом 1847–1903 рр. Харківська арештантська рота № 25 цивільного відомства, розташована на Холодній Горі, декілька разів змінювала статус і була значно розширена. На початку XX ст. Холодногірська в'язниця отримала статус виправного відділення та була протягом 1901–1903 років перебудована за принципом окремого утримання кожного в'язня.

У новому відділенні була влаштована церква на честь цариці Олександри. 9 жовтня 1902 р. Комітет із переобладнання в'язниці уклав договір із вдовою Марією Іва-

нівною Соммавілі (чоловік був італійцем, підданим італійського короля) про влаштування у церкві відділення мармурового іконостасу. Художник Микола Митрофанович Уваров написав для нової церкви 8 ікон, що зображали Христа, Божу Матір, св. Миколу, св. Ірину, двох архангелів та св. Іоанна Богослова, а також запрестольний образ Вознесіння Господнього [31].

Для нової церкви майстер Воронцов у листопаді 1902 р. виготовив із дерева царські ворота, жертovníк, місце для псаломщика, ящик для свічок, спеціальний “шкап” для церковного одягу, двері [32].

Будівництво церкви стало можливим завдяки безоплатній допомозі церковного старости Івана Яковича Коваленка, який надав значні особисті кошти. Церква Харківського виправного арештантського відділення на честь цариці Олександри була освячена архієпископом Харківським і Охтирським Арсенієм 17 квітня 1903 р. Опис нової церкви знаходимо в тогочасній місцевій пресі.

... Для того, чтобы проникнуть в тюрьму, нужно войти в главный ее въезд снабженною воротами и калиткою. Войдя в эти ворота мы видим в право большое 3-х этажное здание конторы и церкви.

Во втором этаже помещается церковь: лестница, соединяющая ее с нижним этажом, гранитная с железными перилами. Церковь в два этажа (длина 9,96 сажени, ширина 6,16 сажень, высота 4,59 сажень) имеет три высоких стрельчатых окна, вмещает в себя до 500 человек молящихся.

Против иконостаса устроены хоры, на которых находится 48 мест, отделенных друг от друга, деревянными перегородками, помещающихся в 4 ряда, которые расположены амфитеатром. Эти места на хорах предназначены для помещения во время службы арестантов. Все обустройство церкви, также как золоченые сосуды с эмалью, паникадило, церковная мебель и облачение для священника – сделаны на средства пожертвованные директором тюремного комитета, Харьковским купцом И. Я. Коваленко, в ознаменование чего поставлена в этом храме мраморная доска, с обозначением имени жертвователя. В настоящее время церковь временно побелена, но предполагается ее покрыть росписью в византийском стиле, на средства, которые обещал представить тот же жертвователь [33].

Зважаючи на новий статус Холодногірської в'язниці, було значно збільшено утримання тюремного священика та псаломщика. Вони були введені до складу чинів адміністрації відділення й отримували відповідно 900 руб. та 360 руб. на рік.

Загалом, державна підтримка взаємодії діяльності православної церкви та пенітенціарних установ найкраще характеризується наступними даними: в 1911 р. у Російській імперії діяли 273 тюремні в'язниці; при 77 з них існували храми, де служили 346 священиків, 30 дияконів і 208 псаломщиків. Окрім того, при виправних арештантських відділеннях існували 40 церков з 44 священиками, 4 дияконами та 30 псаломщиками [34].

Таким чином, протягом ХІХ – на початку ХХ ст. при найбільших тюремних установах Харкова виникли тюремні церкви, діяльність яких активно підтримувалася представниками місцевої адміністрації, діячами православної церкви та представниками суспільства. Обов'язки тюремних священиків регулювалися загальнодержавними та регіональними інструкціями, які сприяли чіткому визначенню прав і обов'язків та загальному поліпшенню діяльності тюремних церков.

Ключовими напрямками діяльності тюремного священика була організація проведення релігійних обрядів у в'язницях, створення та підтримка діяльності тюремної школи й бібліотеки, організація різноманітних читань духовної літератури.

Зауважимо, що ключовою особливістю діяльності тюремних церков був їх досить тісний зв'язок із представниками суспільства, що проявлялося в значній кількості пожертвувань на користь арештантів й активній участі представників громадськості в діяльності храмів при в'язницях.

## Джерела та література

1. *Максимов Е.Д.* Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России / Е.Д. Максимов // Антология социальной работы : в 5 т. / Сост. М.В. Фирсов. – М. : Сварог-НВФ СПТ, 1999. – Т. 1. История социальной помощи в России. – С. 9–29.
2. *Никитин В.Н.* Тюрьма и ссылка (1560–1880 гг.). Историческое, административное и бытовое положение заключенных, пересыльных, их детей и освобожденных из-под стражи, со времени возникновения русской тюрьмы, до наших дней / В.Н. Никитин. – СПб. : Тип. Г. Шпарт, 1880. – 682 с.
3. Воскресная школа при Харьковской женской тюрьме // Тюремный вестник. – 1906. – № 4. – С. 303; *Гаген В.А.* Духовно-нравственное и просветительское воздействие на заключенных / В.А. Гаген // Там само. – 1913. – № 8–9. – С. 121; Отчет мероприятий тюремных в России с 1900 по 1905 гг. // Там само. – 1905. – № 7. – С. 471; Церкви и школы при Харьковских тюрьмах // Там само. – 1897. – № 11. – С. 557.
4. *Бурилова М.Ф.* Хабаровское благотворительное общество в 1885–1917 гг. / М.Ф. Бурилова // Духовная жизнь Дальнего Востока России : материалы региональной научно-практической конференции, посвященной 2000-летию Христианства, 24–26 окт. 2000 г., Хабаровск. – Хабаровск, 2000. – С. 173–176; *Гридяева М.В.* Демографические процессы, административное развитие и становление социальной сферы на острове Сахалин в середине XIX – начале XX вв. : дис. канд. истор. наук : 07.00.02 / Марина Владимировна Гридяева. – Южно-Сахалинск, 2004. – 308 с.; *Драгунова Л.В.* Православие и первые школы каторжного Сахалина / Л.В. Драгунова // История государственности и церкви на Сахалине. – Южно-Сахалинск, 2001. – 128–136; *Костанов А.И.* Русская православная церковь на Сахалине и Курильских островах : исторический очерк / А.И. Костанов. – Южно-Сахалинск, 1992. – 80 с.
5. *Мачулин Л.И.* История тюремного Харькова (1668–1917 гг.) / Л.И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2005. – 208 с.; *Поляруш С.И.* Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : дис. канд. істор. наук : 07.00.01 / Світлана Іванівна Поляруш. – К., 1996. – 209 с.; *Россіхін В.В.* Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / В.В. Россіхін. – Х., 2005. – 20 с.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 4, оп. 35, спр. 151, арк. 11.
7. Там само, спр. 152, арк. 36.
8. Там само, ф. 3, оп. 38, спр. 92, арк. 34.
9. *Никитин В.Н.* Вказана праця. – С. 178.
10. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України : В 2 т. / Упор. Г.О. Радов, І.І. Резник. – Т. 1. – Ч. 1 : (911–1917) – К. : РВВ КІВС, 1998. – С. 202.
11. *Никитин В.Н.* Вказана праця. – С. 178.
12. ДАХО, ф. 23, оп. 1, спр. 28, 47 арк.
13. Там само, арк. 8.
14. Там само, арк. 8 зв.
15. Там само, арк. 8, 10, 14.
16. Там само, арк. 8.
17. Там само, арк. 9.
18. Там само, арк. 10–12.
19. Там само, спр. 202, арк. 1.
20. Там само, арк. 6.
21. Там само, арк. 11.
22. Там само, спр. 811, арк. 161.
23. Там само, арк. 162.



24. Там само, арк. 161.
25. Там само, спр. 961, арк. 58.
26. Там само, спр. 811, арк. 150.
27. Там само, спр. 961, арк. 58.
28. Там само, арк. 59.
29. Там само, ф. 4, оп. 119, спр. 902, арк. 6.
30. Хрестоматія з історії... – С. 234.
31. ДАХО, ф. 4, оп. 144, спр. 277, арк. 163–165.
32. Там само, ф. 91, оп. 1, спр. 15, арк. 8.
33. Харьковское исправительное арестантское отделение // Тюремный вестник. – 1903. – № 9. – С.715–723.
34. Гаген В.А. Вказана праця. – С. 121.

**Кравченко Р.І. Тюремні церкви Харкова**

Стаття присвячена історії виникнення тюремних церков, що діяли при найбільших пенітенціарних закладах Харкова. Проаналізовано обставини створення, законодавчу основу діяльності тюремних церков, ключові форми виправного впливу на арештантів.

**Ключові слова:** тюрма, церква, священик, закон, школа, милосердя.

**Кравченко Р.И. Тюремные церкви Харькова**

Статья посвящена истории возникновения тюремных церквей действовавших при крупнейших пенитенциарных учреждениях Харькова. Проанализированы условия возникновения, законодательная основа деятельности, основные формы исправительного воздействия на заключенных.

**Ключевые слова:** тюрьма, церковь, священник, закон, школа, милосердие.

**Kravchenko R.I. The Kharkiv prison churches**

The article covers the history of prison churches which worked at the biggest penitentiary institutions of Kharkiv. There have been analyzed the conditions of origin, legislative basis of activity, the main forms of correctional treatment of the prisoners.

**Key words:** prison, church, priest, law, school, charity.

[надійшло до редакції: 09.01.2013 р.]

УДК 477(47)“19”

Ярослав КРАПИВНИЙ  
(Київ)

**Особливості професійної підготовки вчителів у жіночих єпархіальних училищах Чернігівщини (1872–1891 роки)**

У сучасних умовах оновлення всіх сфер українського суспільства виникає необхідність у більш глибокому дослідженні формування та значення єпархіальних жіночих училищ на Чернігівщині в період з 1872 до 1891 р. Підготовка в єпархіальних училищах майбутніх діячів культури й учителів дає змогу зрозуміти для чого було потрібне відкриття таких закладів, їхня функція та завдання; з'ясувати, які навчальні дисципліни сприяли та створювали позитивні педагогічні умови для розвитку й виховання майбутнього вчителя-майстра, його рівню та якості знань; як проводилася виховна робота з ученицями, що сприяло кращій організації навчально-виховного процесу в начальному закладі; а також